

MONIKA ZAŚKO-ZIELIŃSKA, *Listy pożegnalne. w poszukiwaniu lingwistycznych wyznaczników autentyczności tekstu*, Wrocław: Wydawnictwo Quaestio 2013, ss. 283.

Przedmiot rozważań niniejszej publikacji jest specyficzny – chociażby z powodu tabu, którym został otoczony, ale również ze względu na związane z nim kwestie prawne. Autorka prowadzi bowiem badania nad listami pozostawionymi przez samobójców w perspektywie kryminalistycznej analizy treściowo-językowej. Językoznawstwo sądowe z pewnością można postrzegać jako dziedzinę bliską Badaczce, która od kilku lat związana jest z Katedrą Kryminalistyki Uniwersytetu Wrocławskiego. Jak sama podkreśla – źródłem zainteresowania listami pożegnalnymi stały się zajęcia dotyczące językowej analizy dokumentów. Interdyscyplinarny charakter przeprowadzonych badań sprawia, że publikacja może stać się cennym materiałem zarówno dla językoznawców poszukujących informacji o gatunku, jak również dla kryminalistów zawodowo zajmujących się badaniem różnego rodzaju dokumentów. Wprawdzie list pożegnalny jest przedmiotem zainteresowania wielu dziedzin (np. kryminalistyki, suicydologii, tanatologii, psychiatrii, filozofii, teologii, antropologii pisma), jednak z całą pewnością może on stanowić również wartościowy materiał dowodowy na gruncie językoznawstwa sądowego.

Lingwistyka sądowa jest stosunkowo młodą dziedziną, dlatego Autorka poświęca jej znaczną część pierwszego rozdziału publikacji, zarysowując kluczowe kwestie – interdyscyplinarny charakter, historię, zakres badań oraz stosowane metody. Analiza listów pożegnalnych ma na celu potwierdzenie autentyczności dokumentów, ponieważ zostaje przeprowadzona w wypadku, gdy zachodzi podejrzenie, że w samobójstwo były zaangażowane osoby trzecie. Specyfika tego typu tekstów nie pozwala jednak na wykorzystanie wszystkich metod stosowanych w ekspertyzach kryminalistycznych. Stosunkowo niewielka objętość listów ogranicza użycie metod ilościowych, jak stylometria, na rzecz metod jakościowych, obejmujących analizę sytuacji nadawczo-odbiorczej, ocenę poprawności i jakości pisma oraz stylu. Autorka przeprowadza wielostronną analizę listów w odniesieniu do materiału porównawczego, który został zgrupowany w formie *Polskiego Korpusu Listów Pożegnalnych*, będącego obszernym zbiorem autentycznych listów (614 szt.), związanych wyłącznie ze skutecznymi próbami samobójczymi. Badaczka zaprojektowała również

dwa subkorpusy powstałe na drodze eksperymentu, zawierające listy symulowane oraz sfałszowane¹.

Drugi rozdział opracowania (s. 37-50) sytuuje listy pożegnalne na tle danych statystycznych. Faktem jest niewielka ilość tego typu dokumentów, szacuje się bowiem, że listy pozostawia zaledwie 15-30% osób². Badaczka sugeruje, iż na małą liczbę odnalezionych dokumentów może mieć wpływ prośba nadawcy o ukrycie listów i nieprzekazywanie ich policji. W celu stworzenia demograficznego profilu polskiego samobójcy, Autorka posługuje się danymi statystycznymi rejestrowanymi przez Komendę Główną Policji oraz Główny Urząd Statystyczny. Problem stanowi jednak niestaranny sposób zbierania danych, czego powodem może być incydentalny charakter tego typu eksperytyz (s.39). Dzięki danym statystycznym można stwierdzić, że wiek nie jest czynnikiem mającym wpływ na decyzję o pozostawieniu listu. Podobnie rzecz się ma z poziomem wykształcenia i płcią nadawców – mimo że liczba listów pozostawionych przez kobiety była nieznacznie większa, to różnica ok. 2% staje się statystycznie nieistotna. Brakuje natomiast danych umożliwiających analizę zależności pomiędzy sposobem popełnienia samobójstwa a zamiarem pozostawienia listu. Jako czynniki mogące wpływać na decyzję o napisaniu listów należy natomiast wziąć pod uwagę wpływ środków odurzających, porę roku, sytuację ekonomiczną, stan zdrowia (fizycznego i psychicznego) oraz miejsce zamieszkania.

Specyfika listów pożegnalnych, będących przecież dokumentami osobistymi, sprawia, że ich treść stanowi tylko jeden z czynników poddawanych analizie. Niezwykle istotny jest również wymiar materialny, któremu poświęcony jest trzeci rozdział niniejszej publikacji (s. 51-62). Elementem ważnym z punktu widzenia analizy kryminalistycznej staje się wybór podłoża do pisania, co umożliwia wnioskowanie o czasie napisania listu. Nie bez znaczenia jest również jakość oraz czytelność pisma. O ile błędy graficzne czy nieznaczne odchylenia grafii od formy nawykowej mogą pozostawać poza kontrolą piszącego ze względu na specyficzną sytuację emocjonalną, o tyle elementem będącym efektem świadomego działania autora są wyróżnienia w tekście. Badaczka zwraca szczególną uwagę na wyróżnienia graficzne, jak: użycie „drukowanych” liter, wytłuszczenia, podkreślenia, zwiększenie rozmiaru pisma czy rysunki. Tego typu środki mogą się kumulować oraz łączyć z tzw. inter-

¹ Szczegółowy opis koncepcji korpusu znajduje się na s. 25-35 niniejszej publikacji.

² Zob. R. O'CONNOR, N. SHEEHY, *Zrozumieć samobójcę*, przeł. A. Tanalska-Dulęba, Gdańsk 2002, s. 100.

punkcją emocjonalną, co zostało uznane za cechę gatunkową oraz idiolektalną³.

Tematem rozważań zawartych w rozdziale czwartym (s. 63-85) jest poprawność pisowniana – lokowana na czołowych miejscach list elementów kluczowych dla kryminalistycznej analizy dokumentu zarówno przez badaczy zagranicznych, jak również polskich⁴. Jak podkreśla Autorka – „w analizie językowej dokumentu nie chodzi jedynie o ocenę jakości pisownianej tekstu, ale raczej o wskazanie cech idiolektalnych autora na podstawie analizy pisowni” (s. 68), dlatego treść listu nie może być analizowana w izolacji, ale w odniesieniu do wzorca gatunkowego. Mając na uwadze wysoką rangę analizy na podstawie poprawności pisownianej, Badaczka w sposób wyczerpujący opisuje typowe błędy, które pojawiły się w zebranych przez nią tekstach. Szczególnie wartościowy materiał identyfikacyjny stanowią usterki nietypowe, o niskiej frekwencji, ale dużej konsekwencji, np. hiperyzmy. Za charakterystyczne dla gatunku listów pożegnalnych uznano natomiast błędy graficzne oraz używanie wielkiej litery w zaimkach odnoszących się do nadawcy (*Ja, Moja, Mną*). Kluczem do analizy staje się natomiast porównanie poprawności pisownianej listów prawdziwych, symulowanych oraz sfałszowanych (s. 84-85).

W rozdziale piątym (s. 87-107) poruszona zostaje kwestia interpunkcji, która jest istotnym elementem analizowanym podczas ekspertyzy dokumentu. W ocenie tego czynnika kluczowy staje się kontekst gatunkowy, ponieważ – jak podkreśla Autorka – „list pożegnalny należy do tekstów prywatnych, które cechuje mniejsza troska o poprawność językową” (s. 88). Charakterystyczny dla listów samobójców jest również odbiegający od normy zakres użycia znaków interpunkcyjnych (od nagromadzenia po zupełny brak) oraz frekwencja poszczególnych znaków. Zwiększona częstotliwość występowania daje się odczuć zwłaszcza w wypadku wykrzykników i nawiasów. Ponadto na drodze analizy ilościowej Badaczka dochodzi do wniosku, że listy tych samych autorów cechuje stała proporcja poszczególnych znaków interpunkcyjnych, która może się nieco zmieniać pod wpływem silnych emocji. Specyfika interpunkcji listów pożegnalnych polega również na zastosowaniu poszczególnych znaków w nietypowej dla nich funkcji, np. myślnik jako znak oddzielający, co może być spowodowane dominacją interpunkcji w funkcji prozodycznej nad inter-

³ W analizowanych dokumentach Badaczka zauważa konsekwencję w używaniu wyróżnień przez poszczególnych autorów listów, przejawiającą się w wyborze określonych środków lub łączeniu ich w powtarzalne grupy (zob. s. 62).

⁴ Autorka powołuje się na prace J. Kniffki oraz J. Olssona, jak również na opracowany przez polskich badaczy *Katalog cech językowo-treściowych*.

punkcją składniową. Autorzy listów pożegnalnych starają się więc oddać sygnały niewerbalne za pomocą znaków interpunkcyjnych, co jest wynikiem jednoczesności myślenia i pisania, a więc ścisłego związku analizowanych tekstów z językiem mówionym. Badaczka podkreśla, że charakterystyczne dla tego typu tekstów staje się wykorzystywanie interpunkcji w celu wyróżnienia treści oraz podkreślenia emocji. Jako szczególnie częste zastosowania emotywne zostają wskazane wielokropki, pytajniki, cudzysłowy i wykrzykniki, jednak ze względu na wysoką częstotliwość użycie nietypowych ustalenia funkcji znaku interpunkcyjnego muszą odwoływać się do kontekstu leksykalnego. Charakterystycznym sposobem wyrażania emocji wśród młodszych nadawców jest użycie emotikonów lub łączenie wykrzykników z rysunkiem serca. Do ważnych wniosków prowadzi również porównanie danych z subkorpusów (listy symulowane i sfalszowane) z listami autentycznymi, które cechuje znaczący udział myślników, nawiasów, dwukropków, wykrzykników oraz znaków zwielokrotnionych.

Badaczka niejednokrotnie zwraca uwagę na konieczność analizy poszczególnych elementów listów w odniesieniu do cech gatunku, który stanowi istotny kontekst dla opinii biegłego. Być może z tego powodu najobszerniejszy rozdział omawianej publikacji dotyczy właśnie kwestii genologicznych (rozdz. 6, s. 109-240). List pożegnalny zostaje umieszczony na tle innych gatunków pisanych w związku ze śmiercią (pamiętnik, gest samobójczy⁵, testament). Istotne staje się zestawienie cech listu związanego z samobójstwem egoistycznym z listem pożegnalnym altruistycznym, który znacznie różni się nie tylko pod względem adresata, ale również na poziomie elementów strukturalnych, wśród których można odnaleźć protesty, żądania, postulaty oraz etyczne lub polityczne argumenty wyjaśniające zamiar popełnienia samobójstwa. Analiza danych korpusowych pozwoliła wyodrębnić w analizowanych listach cechy testamentu. Autorka zauważa podobieństwo zakresów tematycznych, ale jednocześnie różnice w stylu oraz hierarchii poruszanych w treści problemów. Specyfikę listów pożegnalnych dostrzeżono również w kontekście prawnym, wpisanym niejako w ich treść⁶. List pożegnalny może więc stanowić wartościowy ślad pozwalający ustalić fakty związane z popełnionym czynem, jednak problemem jest rzadkość przeprowadzanych ekspertyz.

⁵ Gestami samobójczymi nazywa się teksty towarzyszące nieskutecznym próbom samobójczym (s.112).

⁶ Badaczka przypuszcza, iż autorzy analizowanych przez nią dokumentów mogą mieć świadomość przepisów polskiego prawa związanych z samobójstwem, dlatego w treści znajdują się akty obwiniania lub, przeciwnie, potwierdzania niewinności.

Ze względu na dużą różnorodność realizacji nie jest możliwe wyodrębnienie konkretnego wzorca gatunkowego. Badaczka zarysowuje więc jego granice, uwzględniając komponenty wskazane przez Marię Wojtak⁷. Analiza aspektu strukturalnego prowadzi do wniosku o małej schematyczności listu pożegnального. Wprawdzie możliwe staje się wyróżnienie elementów ramy tekstu charakterystycznych dla listu, jednak są one wykorzystywane przez autorów w sposób dowolny (brak niektórych składników lub ich powielanie). Typowa dla takich tekstów jest natomiast chaotyczność budowana przez różnego rodzaju dopiski znajdujące się po zasadniczej części listu czy na marginesach. Autorka zauważa również specyficzny sposób wydzielania akapitów poprzez linie, szlaczki, inicjały lub cyfry. Ponadto nadawcy często wyróżniali formułę finalną, mającą wyrazić pożegnanie, przeprosiny lub podziękowanie. Uwagę Badaczki zwróciła obecność kilku podpisów w jednym liście lub finalizowanie podpisu kropką, co zostało uznane za błąd typowy dla tego typu tekstów (s. 135). Porównanie korpusu głównego z subkorpusami ujawniło natomiast, że w listach sfałszowanych nie znaleziono ani jednego *postscriptum*.

Spojrzenie na list pożegnalny w aspekcie pragmatycznym prowadzi natomiast do wniosku o bardzo silnej zależności pomiędzy tekstem a rzeczywistością, co widoczne jest w relacjach nadawczo-odbiorczych, czasie i miejscu zdarzenia. Autorka odnajduje liczne tekstowe ślady obecności nadawcy oraz odbiorcy (jednostkowego lub zbiorowego), realizowane poprzez użycie zaimków osobowych i dzierżawczych lub osobowych form czasownika. Istotnym faktem jest większa częstotliwość użycia zaimka *ja* w listach symulowanych i sfałszowanych, która może wynikać z niemożliwości odzwierciedlenia rzeczywistych relacji. Porównanie zaimków odnoszących się do odbiorcy w trzech korpusach pozwala natomiast dostrzec, że zaimek *ty* związany z agresją słowną (obelgi, wyzwiska) pojawia się wyłącznie w listach prawdziwych. Autorka zwraca również uwagę na ślady relacji nadawczo-odbiorczej, wyrażające się językowo poprzez użycie afektonimów, spieszczeń, zdrobnień oraz podpisy nazywające stopnie pokrewieństwa. Istotne dla spojrzenia na tekst w kontekście pragmatycznym są również perspektywy przestrzeni oraz czasu, indywidualne dla nadawcy i odbiorcy.

Aspekt poznawczy listu pożegnального dotyczy głównie zakresu tematycznego, wyrażonego przez treść. Określenie tematyki jest istotnym elementem kryminalistycznej analizy dokumentu, na podstawie której można ustalić poziom wiedzy autora na dany temat. Autorka odwołuje się do *Katalogu cech*

⁷ *Gatunki prasowe*, Lublin 2004.

językowo-treściowych dzielącego poziom znajomości treści na: powszechnie znaną, znaną środowiskowo, specjalistyczną oraz jednostkową. Dokonano również klasyfikacji tematyki listów pożegnalnych na podstawie analizy ilościowej słownictwa oraz określono pola tematyczne najczęściej występujących leksemów⁸. W ten sposób wyróżnionych zostało siedem zakresów tematycznych: uczucia; życie; bohaterowie; czas; własność i dysponowanie nią; aktywność werbalna; ocenianie, przekonywanie oraz wyjaśnianie. Najczęściej poruszanym tematem są uczucia (miłość, nadzieja), zarówno w perspektywie zapewnienia odbiorcy o miłości, jak i w związku z wyjaśnianiem przyczyn samobójstwa, gdzie ważnym wątkiem stają się problemy uczuciowe. Bardzo bogate jest również pole semantyczne związane z ocenianiem, przekonywaniem i wyjaśnianiem, ponieważ autorzy często starają się uzasadnić swoją decyzję. Tematyka własności pojawia się natomiast w związku z pokrewieństwem listu pożegnalnego z testamentem. Badaczka zauważa, że wyrazy określające samobójstwo występują sporadycznie (s. 192). Wprawdzie tego typu leksemy pojawiają się najczęściej w listach prawdziwych, ale autorzy starają się raczej używać eufemizmów typu: *decyzja, krok, wybór, czyn*. Analiza listów pożegnalnych w aspekcie stylistycznym każe je sytuować pomiędzy mówioną a pisaną odmianą języka. Badaczka dostrzega dominację stylu potocznego, przejawiającego się zarówno w leksyce, jak i w tematyce tekstów oraz w stylu (osłabiona spójność, wartościowanie).

Rozdział siódmy omawianej publikacji (s. 201-240) dotyczy analizy zgromadzonych w korpusie dokumentów pod kątem występowania w nich śladów idiolektów. Określanie stylu indywidualnego zwykłych użytkowników języka (w odróżnieniu od języka osobniczego artystów) ma jedynie cel praktyczny – gdy istnieje potrzeba diagnozy psychiatrycznej pacjenta lub w wypadku kryminalistycznej analizy dokumentu pod kątem określenia autorstwa (s. 201). Autorka analizuje więc najważniejsze czynniki kształtujące idiolekt w odniesieniu do wcześniejszych ustaleń dotyczących kwestii genologicznych, wyodrębniając w ten sposób indywidualne cechy autorów listów. Ważnym elementem mającym wpływ na idiolekt jest pochodzenie geograficzne. W materiale korpusowym dostrzeżono elementy należące do terytorialnych odmian polszczyzny – pochodzące zarówno z poziomu fonetycznego, jak i dotyczące fleksji oraz leksyki. Cechy gwarowe są wyraźnie widoczne w zapisie *a* pochylonego, w stosowaniu ściągniętych i nieściągniętych form zaimków, ale rów-

⁸ Pola tematyczne ustaliła Autorka, powołując się na prace: A. MARKOWSKI, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, t. I-II, Wrocław 1992; Z. CYGAL-KRUPA, *Słownictwo tematyczne języka polskiego*, Kraków 1986.

niez w leksyce, której analiza ma jednak mniejszą moc diagnostyczną. Badaczka zwraca również uwagę na trudność wnioskowania o idiolektie na podstawie cech terytorialnych polszczyzny ze względu na postępujący proces zaniku gwar oraz częste przypadki fałszowania tekstu poprzez użycie elementów gwarowych.

Na kształtowanie się idiolektu ma wpływ również język familijny, przejawiający się w listach pożegnalnych zwłaszcza w zwrotach ekspresywnych, nazwach członków rodziny i formach adresatywnych. Istotna w poszukiwaniu cech idiolektalnych jest natomiast analiza kompetencji językowej autora, która może się wyrażać również poprzez stopień opanowania formy graficznej. Poszukując cech idiolektalnych, Autorka zwraca uwagę na jednorodność bądź innorodność błędów graficznych oraz wszelkich przejawów korekty autorskiej, które występują w poszczególnych dokumentach. O niskiej kompetencji językowej nadawców mogą również świadczyć korekty segmentacji, które odzwierciedlają trudności w pisemnym wyrażaniu myśli. Według Badaczki podstawowym miernikiem poziomu kompetencji językowej jest stopień opanowania różnic między mową a pismem (s. 224), dlatego baczna uwagę należy zwracać na hiperyzmy, błędy w zapisie nosowości, a także pisownię łączną i rozdzielną. Przejawy cech idiolektalnych dostrzeżono również w typowych błędach ortograficznych, pisowni wielkich i małych liter oraz w interpunkcji, natomiast za najbardziej trafny element w procesie ustalania autorstwa zostają uznane błędy fleksyjne. Istotny wpływ na kształtowanie się idiolektu mają również czynniki biologiczne (wiek, płeć), występujące w stosowanych przez nadawcę formach fleksyjnych (np. archaicznych typu *alimenta*), jak również w leksyce charakterystycznej dla języka młodzieżowego. Do analizy stylu charakterystycznego dla płci wykorzystano natomiast metody ilościowe, na podstawie których styl kobiet uznano za werbalny, w przeciwieństwie do nominalnego stylu mężczyzn.

Końcowy rozdział pracy poświęcono analizie listów sfałszowanych, uzyskanych przez Autorkę na drodze eksperymentu, polegającego na stworzeniu tekstu w imieniu samobójcy na podstawie informacji na temat płci, wieku, stanu cywilnego, wykształcenia oraz metody popełnienia samobójstwa. O ile ankietowani nie mieli problemów ze sformułowaniem treści listu tak, by była zgodna z płcią osoby, w imieniu której pisany jest tekst, o tyle wyjaśnianie przyczyn samobójstwa wzbudza pewne wątpliwości, ponieważ odbywa się zwykle w odwołaniu do stereotypów. Ślady fałszowania widoczne są również w próbach symulowania poziomu wykształcenia. Kluczowym fragmentem tej części pracy jest natomiast analiza wybranego tekstu z *Subkorpusu Listów*

Sfałszowanych pod kątem elementów omawianych w poszczególnych rozdziałach niniejszej publikacji. Okazuje się, że przytoczony tekst wykazuje znaczne różnice w stosunku do typowego autentycznego listu pożegnalnego w aspekcie pragmatycznym⁹. Autorka podsumowuje swoje badania w *Zakończeniu* poprzez rozważania dotyczące wnioskowania na temat listu pożegnalnego na gruncie językoznawstwa kryminalistycznego oraz daje tabelaryczne zestawienie cech listów prawdziwych i sfałszowanych.

Omawiana publikacja może stanowić cenne źródło informacji zarówno dla językoznawców zainteresowanych specyficznym gatunkiem, jakim jest list pożegnalny, jak i – przede wszystkim – dla biegłych zajmujących się ekspertyzą pismoznawczą. Autorka dokonała wyczerpującej, wieloaspektowej analizy dokumentów na poziomie interdyscyplinarnym dzięki wykorzystaniu nowoczesnego kierunku badań – językoznawstwa korpusowego. Niezaprzeczalna jest również wysoka wartość dydaktyczna niniejszej pracy, która dzięki ustaleniu wzorca gatunkowego oraz ujawnieniu mechanizmu fałszerstwa daje cenne narzędzia do kryminalistycznej analizy dokumentu. Jednocześnie kierunek przeprowadzonych badań pokazuje, że listy pożegnalne mogą stanowić wartościowy materiał dowodowy, jednak warunkiem jest wnikliwość prowadzonej analizy. Książka ta może więc wnieść znaczny wkład w dotychczasowe dokonania polskiego językoznawstwa sądowego, które na skutek przemian technologicznych zachodzących we współczesnym świecie musi zacząć rozwijać lingwistyczne metody analizy tekstu.

Karolina Szafranek
Katedra Języka Polskiego KUL

⁹ Brak tu zakorzenienia w sytuacji życiowej nadawcy, jak również illokucyjnego celu wypowiedzi. Ponadto dostrzeżone zostały wyraźne oznaki fałszowania w zakresie kompetencji językowej.